

ΣΠΟΥΔΑΣΤΗΡΙΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ
ΙΑΤΡΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΑΘΗΝΩΝ

Έπιμελητής έκδοσης: Θανάσης Διαμαντόπουλος

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΙΑΤΡΟΣΟΦΙΑ:
ΜΙΑ ΠΕΡΙΦΡΟΝΗΜΕΝΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ

ΙΑΤΡΙΚΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ

Κείμενα:

Έλένη Γλύκατζη-Άρβελέρ, Θανάσης Διαμαντόπουλος,
Armin Hohlweg, Άγαμέμνων Τσελίκας

Άγαμέμνων Τσελίκας

Τὰ ἑλληνικὰ γιατροσόφια.

Μιὰ περιφρονημένη κατηγορία χειρογράφων.

Ανάτυπο

ΑΘΗΝΑ 1995

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΙΑΤΡΟΣΟΦΙΑ:
ΜΙΑ ΠΕΡΙΦΡΟΝΗΜΕΝΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ

Όταν τὸ 1805 ὁ γνωστὸς Γάλλος περιηγητὴς καὶ φιλέλληνας Φραγκίσκος Πουκεβίλ ἐπισκεπτόταν τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐξέταζε τὴν κατάσταση τῶν κατοίκων τῆς Πελοποννήσου, ὅχι τόσο μὲ τὰ μάτια ἑνὸς ἐξελιγμένου Εὐρωπαίου, ὅσο μὲ τὰ μάτια τῆς καρδιάς του, ἐνδιαφερόταν ἰδιαίτερα καὶ γιὰ τὴν κατάσταση τῆς ὑγείας τοῦ πληθυσμοῦ. Ἐπισημαίνει στὸ βιβλίο, πὺ ἀργότερα κυκλοφόρησε, κάθε παράγοντα πὺ ἐπηρέαζε τὴν ὑγεία τῶν ἀνθρώπων, ὅπως τὸ εἶδος καὶ τὸ ποιὸν τῆς τροφῆς, τὸ κλίμα, τὶς συνθῆκες διαβίωσης καὶ ἐργασίας, καὶ ἀκόμη τὴν κατάσταση δουλείας πὺ δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἀνάπτυξη ἰδιαίτερων πρωτοβουλιῶν γιὰ τὸν ἔλεγχο καὶ τὴ φροντίδα τῆς ὑγιεινῆς. Ἀναφέρεται στὶς φυσικὲς αἰτίες πὺ προκαλοῦσαν τὶς ἀρρώστειες, κυρίως τὶς ἐνδημικὲς, καὶ μαζὶ μ' αὐτὲς κάνει λόγο καὶ γιὰ μιὰ ἀνθρώπινη μάστιγα πὺ ἦταν ὑπεύθυνη γιὰ τὸν ἀποδεκατισμὸ τοῦ πληθυσμοῦ. Μιλáει γιὰ τοὺς «καλογιατρούς», οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν ξενόφερτοι καὶ οἱ ὁποῖοι μὲ ἐλλιπέστατες ἢ καὶ ἀνύπαρκτες γνώσεις, πάντως ὅμως μὲ πολὺ στόμφο καὶ φαντασία, περιέρχονταν τὰ χωριὰ γεμίζοντας τὸ βαλάντιό τους καὶ ἀφήνοντας πίσω τους πότε μιὰ χήρα καὶ πότε ἕνα ὀρφανὸ παιδί. Ἡ ἀγανάκτησή του γι' αὐτὴ τὴν κατάσταση τὸν ὠθεῖ σὲ μιὰ ἀντιπαράθεση τῆς συμπεριφορᾶς τῶν «καλογιατρῶν» καὶ τῆς ἐφαρμογῆς πανάρχαιων πρακτικῶν γνώσεων ἱατρικῆς ἀπὸ τὸν ἀπλὸ λαό. Γιατρὸς ὁ ἴδιος καὶ μὲ πλούσια κλασικὴ μόρφωση δὲν διστάζει καθόλου νὰ ἐκφραστεῖ μὲ τὰ πιὸ ἐπαινετικὰ καὶ πιὸ θερμὰ λόγια γιὰ τὴ λαϊκὴ γνώση τῆς ἱατρικῆς. «Ὁ λαός», λέει, «διαθέτει ἀκόμη μερικὲς ἀπλὲς μεθόδους, μὲ τὶς ὁποῖες νικᾷ τὶς συνηθισμένες ἀσθένειες. Καὶ θὰ ἦταν πανευτυχής, ἂν μπορούσε ν' ἀπομακρύνει τὸν πανοῦργο καλογιατρό. Μοῦ ἔκανε ἐντύπωση ἡ ἐξυπνάδα τῶν χωρι-

κῶν στήν ἀντιμετώπιση ἑνὸς τυφοειδοῦς πυρετοῦ. Τὰ φάρμακα ποὺ ἔδιναν στοὺς ἄρρώστους, ἦταν μερικὰ φλυτζάνια δυνατοῦ κρασιοῦ ἀνακατωμένου μὲ νερό, ρόδια καὶ λεμόνια. Ἐτσι χωρὶς πολλὰ φάρμακα καὶ χωρὶς νυστέρια, ἡ φύση ξανάπαιρνε ἐπάνω της καὶ μὲ λίγες αὐτονόητες φροντίδες ὁ ἄρρωστος ἔβρισκε καὶ πάλι τὴν πρώτη του ἐνεργητικότητα. Εἶδα νὰ ἀντιστέκονται σπανιότατα οἱ διαλείποντες πυρετοὶ σὲ ἓνα μίγμα ἀπὸ καφέ καὶ χυμὸ λεμονιοῦ, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ γενικὸ φάρμακο ὅλου τοῦ τόπου»¹.

Ἄν λοιπὸν ἀπὸ ἓνα τέτοιο ἐπίσημο στόμα ἔχουμε μιὰ τέτοιου εἶδους ἀποδοχὴ τῆς λαϊκῆς ἱατρικῆς, δὲν νομίζω πὼς πρέπει νὰ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὶς ἐρευνητικές μας ἐπιδιώξεις, νὰ ἀνιχνεύσουμε τὶς πηγὲς ἐκεῖνες ἀπ' ὅπου ὁ λαὸς ἀντλοῦσε αὐτὲς τὶς γνώσεις. Καὶ βέβαια ἀμέσως ἔρχεται στὸ μυαλό μας ἡ προφορικὴ παράδοση, ἡ ὁποία διέσωσε πολλὲς ἀπὸ τὶς πρακτικὲς τῆς ἀρχαίας σοφίας. Ὅσοι ὁμως ἔχουν ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ θέμα αὐτὸ ἔχουν ἐπισημάνει, ὅτι δὲν ἦταν μόνο ἡ προφορικὴ παράδοση, ἀλλὰ καὶ ἡ γραπτὴ, μέσῳ μιᾶς κατηγορίας χειρογράφων τὰ ὁποῖα ὀνομάζονται καὶ εἶναι γνωστὰ σὲ ὅλους ὡς «γιατροσόφια».

Αὐτὴ τὴν κατηγορία τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων θὰ ἤθελα ἐδῶ νὰ σᾶς παρουσιάσω ὄχι ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἱστορικοῦ τῆς ἱατρικῆς, ὅσο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ παλαιογράφου καὶ τοῦ φιλόλογου, καὶ ταυτόχρονα νὰ προσδιορίσω τὴ θέση της στὴν πνευματικὴ καὶ πολιτιστικὴ κατάσταση στὴν τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα. Τὸ τόλμημα, δὲν τὸ κρύβω, εἶναι μεγάλο, γιατί ἡ μέχρι σήμερα ὑπάρχουσα βιβλιογραφία εἶναι πενιχρὴ καὶ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχω ὑπόψη μου προέρχονται κυρίως ἀπὸ προσωπικὴ ἐξέταση ἀρκετῶν χειρογράφων κυρίως τοῦ 18ου αἰῶνος².

Τὰ γιατροσόφια ἀπὸ παλαιογραφικὴ ἄποψη ἐντάσσονται στὴν κατηγορία τῶν χειρογράφων ποὺ περιέχουν μιὰ ἐκτενὴ σειρὰ αὐτο-

1. Φραγκίσκου Καρόλου Λαυρεντίου Πουκεβίλ, *Ταξίδι στὸ Μοριά*, μετάφρ. Ὀλγας Ρομπάκη - Ἑλένης Γαρίδη, Ἀθήνα 1980, σ. 355.

2. Βλ. σχετικὰ Ἀγλαΐας Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακὴ ἱατρικὴ στὴν Πελοπόννησο*, Ἀθήνα 1985, σ. 30 καὶ σημ. 31.

τελῶν κεφαλαίων. Παρόμοιά τους ὡς πρὸς τὴ δομὴ εἶναι οἱ συλλογές τῶν ἀποφθεγμάτων τῶν γερόντων τῆς ἐρήμου, τὰ λεγόμενα «Γεροντικά», οἱ νομοκάνονες καὶ οἱ κώδικες ποὺ περιέχουν φυσιογνωστικά κείμενα καὶ ἠθικά παραγγέλματα. Ἐντάσσονται ἐπίσης στὴν κατηγορία τῶν ἄμεσα χρηστικῶν βιβλίων, τῶν ἐγχειριδίων, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ χειρόγραφα ἐκεῖνα ποὺ περιέχουν ἐκτενεῖς πραγματεῖες, φιλολογικὲς συνθέσεις ἢ λειτουργικὰ κείμενα. Ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό τους εἶναι ἡ ποικιλία ὡς πρὸς τὴν ἔκταση καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν κεφαλαίων τους, καθὼς καὶ οἱ γλωσσικὲς παραλλαγές, γεγονὸς ποὺ ὀφείλεται στὴν εὐκολία καὶ τὴν εὐχέρεια τῶν ἀντιγραφῶν νὰ ἀφαιροῦν ἢ νὰ εἰσάγουν καὶ ἐν γένει νὰ τροποποιοῦν τὴ δομὴ τοῦ προτύπου τους ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες τῆς στιγμῆς. Ἄς δοῦμε ὅμως στὴν περίπτωση ποὺ ἐξετάζουμε μερικοὺς ἀπὸ τοὺς πρωτότυπους τίτλους τῶν χειρογράφων.

1. Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Καλύμνου «Αἱ Μοῦσαι», ἀρ. 3: *Ἱατροσόφιον*.
2. Μονῆς Μεταμορφώσεως Σκοπέλου ἀρ. 8: *Ἱατροσόφιον ἐκλελεγμένον καὶ δόκιμον*. Καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο: *Ἱατροσόφιον ἐκλελεγμένον ἀπὸ πολλῶν ἱατρικῶν βιβλίων Γαληνοῦ τε καὶ Ἱπποκράτους καὶ Μελετίου καὶ ἄλλων πολλῶν*.
3. Ἀθηνῶν, Ἰδιωτικῆς Βιβλιοθήκης Βορρέ: *Ἀρχὴ σὺν Θεῷ τοῦ Ἱατροσοφίου τῶν τριῶν διδασκάλων Γαληνοῦ, Ἱσοκράτους (sic) καὶ Διοσκουρίδους*.
4. Ἀθηνῶν, Ἰδιωτικῆς Βιβλιοθήκης Μάνου Χαριτάτου (ΕΛΙΑ), ἀρ. 5: *Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἀγίῳ σημειοῦμεν ἐνταῦθα διαφορὲς ρετζέτες τῶν μαντζουνίων εἰς χρῆσιν πλείστων παθῶν ὀξέων τε καὶ χρονίων συναγμένων ἐκ διαφόρων βιβλίων Ἱπποκράτους τε καὶ Γαληνοῦ, Καπέλου καὶ ἄλλων ἐμπείρων ἱατρῶν, δόκιμον*.
5. Ἀθηνῶν, Ἰδιωτικῆς Βιβλιοθήκης Μάνου Χαριτάτου (ΕΛΙΑ), ἀρ. 44: *Ἱατροσόφιον τοῦ Ἱπποκράτους καὶ Γαληνοῦ*.
6. Ἀθηνῶν, Ἰδιωτικῆς Βιβλιοθήκης Μάνου Χαριτάτου (ΕΛΙΑ), ἀρ. 61: *Ἱατροσόφιον δόκιμον ἐκλελεγμένον ἐκ διαφόρων ἀρίστων ἱατρῶν, Μελετίου, Γαληνοῦ τε καὶ Ἱπποκράτους*.

7. Ἀθηνῶν, Ἰδιωτικῆς Βιβλιοθήκης Πέτρου Πρωτονοτάρου: Ἀρχὴ σὺν Θεῷ τοῦ Ἱατροσοφίου.
 8. Θεσσαλίας, Μονῆς Δουσίκου, ἀρ. 74: Γιατροσόφι πάνυ ὠφέλιμον καὶ ὠραῖον.
 9. Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, ἀρ. 379: Ἱατροσόφιον καλὸν διαλεγμένον ὑπὸ παλαιῶν ἱατρῶν καὶ διδασκάλων.
 10. Σκιάθου, Μονῆς Εὐαγγελισμοῦ, ἀρ. 28: Φιλοσοφία Ἱπποκράτους καὶ Γαληνοῦ.
 11. Δημητσάνας, Δημοσίας Βιβλιοθήκης, ἀρ. 68: Ἱατροσόφιον ἐκλελεγμένον ἐκ πολλῶν βιβλίων καὶ ἱατρῶν ἐμπείρων Γαληνοῦ, Ἱπποκράτους, Μελετίου, Ἰακώβου τοῦ Μαΐνης, Ματεώλην, Κάστωρα καὶ ἐκ πολλῶν Ἱταλῶν φιλοσόφων καὶ ἱατρῶν συναθρισμένον.
 12. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, KEMNE: Ἱατροσόφιον ἐκλελεγμένον ὑπὸ πολλῶν ἱατρικῶν βιβλίων Ἱπποκράτους καὶ Γαληνοῦ καὶ Μελετίου μοναχοῦ καὶ ἄλλων δοκιμωτάτων σοφῶν ἱατρῶν.
 13. Ἐλασσῶνος, Μ. Ὀλυμπιωτίσης, ἀρ. 81: Ἱατροσόφιον ἐκλελεγμένον. Διαθήκη πολλῶν ἱατρῶν Ἱπποκράτους καὶ Γαληνοῦ καὶ Παύλου τοῦ Γενητοῦ (= Αἰγινήτου) καὶ Ἀλεξάνδρου Τραλλιανοῦ καὶ ἄλλων πολλῶν δοκιμώτατον πολλῶν ἱατρῶν καὶ Νικόλαον τὸν σοφόν.
 14. Ἐλασσῶνος, Μ. Ὀλυμπιωτίσης, ἀρ. 97: Ἱατροσόφιον ἐκλελεγμένον ἀπὸ πολλῶν βιβλίων Γαληνοῦ καὶ Ἱπποκράτους καὶ Μελετίου μοναχοῦ καὶ ἄλλων ἱατρῶν.
- Ἐπίσης στὴν ἴδια κατηγορία θὰ μπορούσαμε νὰ ἐντάξουμε καὶ ἄλλα χειρόγραφα μὲ ἱατρικὴ ὕλη, ποὺ δὲν ἔχουν κάποιοι παρεμφερῆ τίτλο, ὅπως τὰ προηγούμενα, ἀλλὰ ποὺ ἡ δομὴ τους εἶναι συμπληματική. Γιὰ παράδειγμα ἀναφέρω μόνο τὸν κώδικα τῆς Μητροπόλεως Ἐάνθης ἀρ. 5, ὅπου μεταξὺ τῶν διαφόρων τίτλων διαβάζουμε:
- Ἐκ τοῦ Γαληνοῦ, Ἱπποκράτους, Μελετίου τοῦ σοφοῦ, ἔτι δὲ καὶ ἐκ τοῦ Ξενῶνος.
 - Λέοντος φιλοσόφου προοίμιον ἥτοι σύνοψις τῆς Ἱατρικῆς.
 - Ἐκ τοῦ Ἱπποκράτους καὶ Γαληνοῦ, Παύλου Νικαίου καὶ Παύλου Αἰγινήτου περὶ διαφόρων παθῶν.

Ἡ παράθεση αὐτῶν τῶν χειρογράφων καὶ τῶν τίτλων εἶναι ἀπλὰ ἓνα δεῖγμα ἀπὸ ἓνα πλῆθος χειρογράφων, τῶν ὁποίων ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς εἶναι ἀκόμη ἄγνωστος, ἀλλὰ πὺ κατὰ προσωπική μου ἐκτίμηση δὲν πρέπει νὰ ξεπερνᾷ τὰ ἑκατὸν πενήντα.

Περιοριζόμενοι στὴν πρώτη κατηγορία τῶν χειρογράφων, πὺ ἀνέφερα καὶ πὺ ὅπως δείχνουν τὰ πράγματα εἶναι καὶ ἡ πολυπληθὲς-στερη, καὶ μὲ ἀφορμὴ ὅχι βέβαια τὴν ταυτότητα τῶν τίτλων, ἀλλὰ τὴν ὁμοιότητά τους, προκύπτει εὖλογα τὸ ἐρώτημα: Πρόκειται ἄραγε γιὰ τὸ ἴδιο κείμενο, τὸ ὁποῖο μᾶς παραδίδεται μέσω ὄλων τῶν χειρογράφων, ἢ πρόκειται γιὰ διαφορετικὰ μεταξύ τους κείμενα μὲ τὸ αὐστηρὸ φιλολογικὸ περιεχόμενο πὺ μπορούμε νὰ δώσουμε στὸν ὅρο αὐτόν;

Ἡ παραβολὴ τοῦ περιεχομένου μεταξύ αὐτῶν τῶν συγκεκριμένων χειρογράφων δὲν μπορεῖ νὰ δώσει μιὰ σαφὴ καὶ καθαρὴ ἀπάντηση, οὔτε στὸ πρῶτο οὔτε στὸ δεύτερο σκέλος τοῦ ἐρωτήματος. Καὶ τοῦτο, γιὰτὶ κανένα ἀπὸ τὰ παραπάνω χειρόγραφα δὲν ταυτίζεται ἀπόλυτα μὲ κάποιο ἄλλο. Ἐκεῖνο ὅμως πὺ μπορούμε νὰ πούμε μὲ βεβαιότητα παρατηρώντας τοὺς βαθμοὺς ἀπόκλισης τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τὸ ἄλλο, εἶναι ὅτι μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν σὲ μιὰ συγκεκριμένη πηγή, σὲ ἓνα ἱατρικὸ συμπῆλημα περιορισμένης ἐκτάσεως πὺ θὰ πρέπει νὰ συστήθηκε στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰῶνα. Δὲν μπορῶ νὰ πῶ πῶς ἡ ἄποψη αὐτὴ δὲν ἐπιδέχεται τροποποιήσεις ἢ καὶ κριτική, ἰδιαίτερα ὡς πρὸς τὴ χρονολογία. Μὲ ὠθεῖ ὅμως στὸ συμπέρασμα αὐτὸ μιὰ ἐγγραφή σ' ἓνα κατάλογο ἄγνωστων σήμερα χειρογράφων τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου ἀναφέρεται ἡ ὑπαρξὴ χειρογράφου μὲ τὸν τίτλο:

Ἱατροσόφιον Ἰωαννικίου ἱερομονάχου τοῦ καὶ ἐπίκλην Καρτάνου καὶ πρωτοσυγκέλλου γεναμένου Κερκύρων τῆς νήσου συναχθεῖσα καὶ ἐκλεχθεῖσα πάντα τὰ ἀναγκαῖα ἀπὸ τῶν τριῶν ἱατρῶν Ἱπποκράτους, Γαληνοῦ καὶ Μελετίου σοφοῦ. Ἐτι καὶ περὶ ἄστρων, σελήνης καὶ περὶ διαίτης τῶν δώδεκα μηνῶν καὶ περὶ φλεβοτομίας αὐτῶν³.

Εἶναι ἄραγε ὁ γνωστὸς λόγιος καὶ θεολόγος τῆς Τουρκοκρατίας Ἰωαννίκιος Καρτάνος ὁ πρῶτος συμπιλητὴς καὶ ὁ δημιουργὸς τοῦ ἀρχικοῦ πυρήνα; Δὲν μπορούμε νὰ τὸ βεβαιώσουμε, τουλάχιστον μὲ βάση τὰ δεδομένα ποὺ ἔχουμε, ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ χειρόγραφα. Φαίνεται ὅμως ἀρκετὰ πιθανὸ νὰ ἀποδοθεῖ σ' αὐτὸν ἓνα μόνο τμῆμα ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν κειμένων ποὺ συναντοῦμε στὴν κατηγορία αὐτή. Πρόκειται γιὰ τὸ προεισαγωγικὸ τμῆμα, θὰ ἔλεγα, τὸ ὁποῖο πραγματεύεται περὶ τῆς συστάσεως τοῦ κόσμου, περὶ τῆς γεννήσεως τοῦ ἀνθρώπου, περὶ σφυγμῶν, πυρετῶν, οὔρων, τροφῶν κατὰ μῆνα, φλεβοτομίας καὶ καλῶν καὶ κακῶν ἡμερῶν γιὰ τὴν πρόγνωση τῆς ἐξέλιξης τῶν ἀσθενειῶν. Αὐτὸ τὸ τμῆμα συναντᾶται σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ παραπάνω χειρόγραφα μὲ τὴν ἴδια σειρὰ κεφαλαίων, ἀλλὰ βέβαια μὲ ἀρκετὲς λεκτικὲς παραλλαγές.

Στὴ συνέχεια, διαφορὲς ὀνομάτων ἱατρῶν Ἑλλήνων καὶ Ἰταλῶν μᾶς χρησιμεύουν ὡς ὀροθετικὰ σημεῖα γιὰ τὴ χρονολόγηση εἴτε τῆς ἀντιγραφῆς τους εἴτε τῆς σύνθεσής τους. Γιὰ παράδειγμα στὸ χειρόγραφο Μάνου Χαριτάτου (ΕΛΙΑ) 61 ἀναφέρεται ὁ ἱατρὸς Νικόλαος ὡς κατασκευαστὴς καθαρσίου γιὰ τὸν κύρ Ἀναστάσιον τὸν Γόρδιον, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν γνωστὸ καὶ σπουδαῖο λόγιό τῶν Ἀγράφων, ποὺ ἔδρασε κυρίως τὴν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ 18ου αἰῶνα. Ἡ ἀκόμη, οἱ συνταγὲς γιὰ τὴ σύφιλη τῆς ὁποίας γνωρίζουμε τὴν παρουσία στὴ Βαλκανικὴ. Τὸ παραπάνω μάλιστα χειρόγραφο ἔχει καὶ ἓνα σχετικὸ ἱστορικὸ καὶ περιγράφει καὶ τὰ συμπτώματα τῆς ἀρρώστιας:

Ἐν ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως, αψνζ' χρόνους ἐφάνηκεν εἰς τὰς Γαλλίας μία ἀσθένεια ὀνομαζομένη ἀπὸ τοὺς Λατίνους μόρβους γάλικους καὶ ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς μελαφράντζα. Ἐτοῦτο τὸ πάθος ἐγνωρίσθηκεν ἀπὸ συνουσίαν ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς καὶ ἔχει σημάδια τέτοια, οἰδήματα, ἡγουν φουσκώματα κόκκινα,

1536, ἐπιμέλεια κειμένου-εἰσαγωγή-σχόλια-γλωσσάριο Ἑλένη Κακουλίδου-Πάνου, τόμ. Α', Ἀθήνα 1988, σ. 17. Ἐπίσης Ἀγάπιος Λάνδος, *Γεωπονικόν* — Βενετία 1643, ἐπιμέλεια κειμένου-εἰσαγωγή-σχόλια-γλωσσάριο Δέσποινα Δημοσθ. Κωστούλα, Βόλος 1991, σ. 85 καὶ 89 σημ. 1.

βουβῶνας εἰς τὸν αὐλὸν καὶ κρατεῖται τὸ κάτουρόν του. Ἐπειτα καὶ ὅλα τὰ μέλη τοῦ κορμίου του δὲν ἔχουν κανένα χρῶμα καὶ πρᾶτ' αὐτῶν χερῶν του καὶ τὰ ποδάρια του γεμάτα φουσκώματα καὶ αἱ πληγὲς εἶναι βρωμερές. Ἐχει καὶ βάρος εἰς τὴν κεφαλὴν καὶ πόνους εἰς τὰ κόκκαλα. Ἀπὸ τὸ στόμα του καὶ τὴν μύτη του εὐγαίνει δυσωδία. Λοιπὸν αὕτῃ ἡ ἀσθένεια φανερώνει ἀχαμνότητα τοῦ σικωτίου καὶ τοῦ στομάχου καὶ ἡ αἰτία τοῦ πάθους γεννᾶται ἀπὸ σμείξιν ἀνδρὸς καὶ γυναικός. Γίνεται καὶ ἀπὸ τὸν ἀέρα, ὅπου νὰ μεταβαλθῇ καθὼς γίνεται καὶ ἡ πανούκλα ποὺ περισσεύει εἰς τὸ Βασίλειον τοῦ Φράντζα καὶ τὴν Ἰσπανίαν καὶ εἰς τὴν Βλαχίαν. Γίνεται ἀκόμη καὶ ἀπὸ φαγητὰ φλεγματικά καὶ κατάγεται διὰ γενεαλογίαν. Λέγει καὶ ὁ πολὺς τὴν σοφίαν Γαληνός: Ὁ γόνος ἀρχίζει ἀπὸ ὅλον τὸ κορμί, ἀπὸ τὰ ὑγιεινὰ ὑγιεινός, ἀπὸ τὰ νοσερὰ νοσερός. Καὶ πρέπει οἱ ὑγιεῖνοι νὰ μὴν διατρίβουν εἰς τέσ πόρτες ὅπου ἔχουν τὴν νόσον καὶ ὄχι ἄλλους. Ἀλλὰ κατὰ τύχην ἡ νόσος ἐκείνους ὅπου κυβερνοῦνται μὲ καλὴν δίαίταν κολλάει. Καὶ ὅσοι ἔχουν ἐτούτην τὴν νόσον εἶναι ἀνιάτρευτοι εἰς ὅσους ἤθελε τοὺς φέρει μαρασμὸν ἢ φθίσιν ἢ εἰς ὕδρωπα. Διότι φανερὰ ἐκεῖνοι ἀποθαίνουν ἀπὸ τὴν ἀχαμνότητα τοῦ σικωτίου καὶ εὐκόλα ἡμποροῦν νὰ ἰατρευθοῦν ἐκεῖνοι ὅπου δὲν ἔχουν δυσωδίαν εἰς τὸ στόμα.

Μὲ τὴν ἀνάγνωση τοῦ παραθέματος αὐτοῦ πήρατε καὶ μιὰ γεύση ἀπὸ τὴ γλῶσσα στὴν ὁποία εἶναι γραμμένα τὰ κείμενα αὐτά. Πρόκειται γιὰ τὴν ὀνομαζόμενη ἀπλοελληνικὴ γλῶσσα, ὅπως αὕτῃ διαμορφώθηκε ἀπὸ τοὺς λογίους τοῦ 16ου αἰῶνα ποὺ εἶχαν ταχθεῖ στὴ διαφώτιση τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ μέσῳ τῶν μεταφράσεων πατερικῶν κειμένων ἢ τῆς σύνθεσης πρωτότυπων κατηχητικῶν κυρίως ἔργων. Ἡ μελέτη τῶν ἱατροσοφίων ἀπὸ πλευρὰ γλωσσικὴ ἔχει νὰ προσφέρει ἓνα καταπληκτικὸ πλῆθος διαλεκτικῶν μορφῶν λέξεων, βάσει τῶν ὁποίων θὰ ἦταν δυνατὴ καὶ ἡ γεωγραφικὴ τους τοποθέτηση. Εὐκόλα ἀνιχνεύει κανεὶς λέξεις τῆς ἀρχαίας γλώσσας νὰ χρησιμοποιοῦνται χωρὶς δισταγμὸ ἀναμειγμένες μὲ ἐλληνοποιημένες ἰταλικές καὶ τουρκικὲς ἢ λέξεις τῆς κοινῆς λαλιᾶς. Ἡ ὕπαρξη αὐτῶν τῶν

λέξεων αὐτονόητα δημιουργεῖ ἕνα ἐπιπλέον ἐρώτημα ποῦ ἀφορᾷ τὴ σύνθεση τοῦ περιεχομένου τους. Πόσο ἔχουν ἐπηρεαστεῖ τὰ κείμενα αὐτὰ ἀπὸ ἀντίστοιχὰ τους ἰταλικά ἢ καὶ τουρκικά; Ὡς πρὸς τὴν πρώτη γλώσσα ἡ ἐπιρροή ἀπὸ συγκεκριμένους συγγραφεῖς εἶναι ἐμφανής. Ἡδὴ στοὺς τίτλους ἀναφέρονταν τὰ ὀνόματα τῶν Ἰταλῶν ἱατρῶν Καπέλλου καὶ Ματαιώλου, ἐνῶ διεξερχόμενοι ἐπιμέρους κεφάλαια συναντοῦμε καὶ ἄλλα ὀνόματα, ὅπως τοῦ Castore Durante, τοῦ Λαμιέρ καὶ τοῦ Βριέλλου. Ἀλλωστε σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς κώδικες τοῦ ΕΛΙΑ (ἀρ. 5) ἡ ἐξάρτηση ἀπὸ λατινικά βιβλία δηλώνεται σαφῶς. Στὴ σελ. 72 διαβάζουμε: *Τέλος τῶν ἄνωθεν ἐρμηνειῶν, ὅσες εὐρήκαμεν κατὰ τὸ δυνατόν μας, ὅπου ἦταν ἐξηγημένες ἐκ διαφορῶν Λατίνων μὲ ἐπιμέλειαν πολλήν καὶ τῷ ἀγίῳ Θεῷ δόξα.* Ἡ ἀκόμη στὸν κώδικα 23 τῆς ἴδιας βιβλιοθήκης: *Ἐκλογαὶ ἐκ τῆς Αὐγουστιανῆς Φαρμακοποιῖας καὶ ἕτερα ἐκ τῆς Φαρμακοποιῖας Νικολάου Λεμέρου καὶ ἐκ τοῦ Ἰωσέππου τοῦ Ντοντζέλη καὶ ἐτέρων ἄλλων ἀξίων συγγραφέων μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ λατινικοῦ παρὰ Ἐμμανουὴλ Σμυρναίου ἔτει σωτηρίῳ 1773.*

Ὡς πρὸς τὴ δεύτερη γλώσσα, τὴν ὀθωμανική, πιστεύω ὅτι ἡ ἐπιρροή δὲν προέρχεται κατ' εὐθείαν ἀπὸ κάποια μεταφρασμένα κείμενα, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὴ μετάφραση τοῦ «Βιβλίου τῶν Ἐφοδί-ων» τοῦ Ἀχμέτ, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν καθημερινή λαλιά.

Ἀνέφερα προηγουμένως ὅτι ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία ποῦ ἀναφέρεται στὰ ἱατροσοφικὰ χειρόγραφα εἶναι πενιχρή σὲ σχέση μὲ τὸ πλῆθος καὶ τὴν ἰδιομορφία τους. Ἡ παραγνώριση αὐτὴ πιστεύω ὅτι ὀφείλεται στὴν ἀντιμετώπιση ποῦ εἶχαν τὰ κείμενα αὐτὰ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἱστορικῶν τῆς ἱατρικῆς, οἱ ὁποῖοι εἶχαν στραφεῖ πρὸς τὴ μελέτη τῶν κειμένων τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος καὶ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, θεωρώντας τὰ κείμενα αὐτὰ περισσότερο ὡς ἀντικείμενα τῆς λαογραφίας παρὰ τῆς ἱατρικῆς ἐπιστήμης. Δὲν εἶναι ἄλλωστε τυχαῖο ὅτι ὁ σπουδαῖος αἱματολόγος γιατρὸς καὶ λόγιος Μικὲς Παϊδούσης δημοσίευσε τὶς μελέτες του γιὰ τὶς αἱματολογικὲς πληροφορίες ποῦ δίνουν τὰ κείμενα αὐτὰ στὸ περιοδικὸ «Λαο-

γραφία»⁴. Ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ θέμα οὔτε καὶ οἱ παλαιογράφοι εἶναι ἄμειροι εὐθύνης. Καὶ τοῦτο γιατίι σὲ ὅσους καταλόγους χειρογράφων ἀνέτρεξα, δὲν εἶδα παρὰ συντομότατες σχεδὸν μονολεκτικές περιγραφές. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν γιατρῶν μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ καὶ ἄλλη μιὰ σοβαρὴ δικαιολογία. Τὰ γιατροσόφια ποὺ πραγματευόμαστε δὲν περιέχουν μόνο συνταγές γιὰ τὴν κατασκευὴ φαρμάκων ἢ συμβουλές θεραπείας μὲ τὴ χρῆση καὶ τῶν πιὸ περίεργων οὐσιῶν ἢ σκευασμάτων, τῶν ὁποίων ἡ ταύτιση καὶ ἡ σύνθεση σήμερα σὲ πολλὰ περιπτώσεις μᾶς εἶναι ἄγνωστη. Περιέχουν ταυτόχρονα καὶ ἐξορκισμοὺς ἢ καὶ ὁδηγίες ποὺ ξεπερνοῦν τὴ φαντασία μας. Εἰδικὰ γιὰ τὴν τελευταία αὕτὴ περίπτωση παραθέτω ἐδῶ τὶς ὁδηγίες ποὺ δίνονται σὲ περίπτωσι δαγκώματος ἀγριόγατου καὶ ποὺ τὴν συνάντησα σὲ τρία τουλάχιστον χειρόγραφα:

Ὅποταν διαγκώση ἄγριος γάτος τὸν ἄνθρωπον: Ἐπαρον χῶμα ὅπου ἀπέρασεν τροχὸς καὶ ἐπάτησεν καὶ βάλε το εἰς τὸ δάγκωμα καὶ ἰατρεύεται ὁ δαγκωμένος, ἐπειδὴ ἡ συνήθεια τοῦ ἀγριόγατου εἶναι αὕτη. Ὅταν περάσῃ ἀπὸ τὸν δρόμον τοῦ ἀμαξίου ποδαγριάζεται καὶ πέφτει, ὡσὰν ἀποθαμένος. Καὶ ἂν περάσῃ κατὰ τύχην τινὰς εὐθὺς τὸν δαγκώνει ἢ τὸν ἀγγίζει. Τὸ λοιπὸν ἡ ἰατρεία του εἶναι τοιαύτη. Νὰ πάρῃ τὸ χῶμα τοῦ ἀμαξίου ὅπου ἐπάτησεν καὶ νὰ τὸ βάλλῃ εἰς τὴν πληγὴν, διότι ἄλλην ἰατρείαν δὲν ἔχει.

Ἡ παρεμβολὴ μεταξὺ τῶν ἱατρικῶν ὁδηγιῶν ἐξορκισμῶν καὶ μαγικῶν πράξεων μπορεῖ σήμερα νὰ μᾶς φαίνεται ἀνόητη ἢ καὶ γελοία. Γιὰ τὶς παρωχημένες ὅμως ἐποχές καὶ γιὰ περιοχές ἀπομακρυσμένες, δὲν εἶναι οὔτε παράλογη οὔτε περιττή. Παραδεχόμεστε ὅλοι ὅτι ἡ ὑγεία μας δὲν ἐξαρτᾶται μόνο ἀπὸ μᾶς τοὺς ἴδιους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἑνα ἄλλο πλῆθος ἐξωτερικῶν παραγόντων, ποὺ δὲν μπορούμε νὰ ἐλέγξουμε. Ἐπομένως ἡ προσφυγὴ καὶ στοὺς ἐξορκισμοὺς

4. Μικὲ Παϊδούση, *Τὸ αἷμα στὶς δέισιδαίμονες συνήθειες καὶ τὴν δημώδη ἱατρικὴ τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ*, «Λαογραφία» τ. ΚΘ' (1974), σ. 249-289.

για την κοινωνία είχε την ίδια σημασία και βαρύτητα, όσο και η εφαρμογή μιᾶς ιατρικῆς συνταγῆς με τὰ περίεργα καὶ δυσεύρετα βότανα, τὰ παντοειδῆ ζωύφια, τὶς οὐσίες με τὶς παράξενες ὀνομασίες καὶ τὰ ἰδιοσκευάσματα. Ἄλλωστε ἡ παρουσία τέτοιου εἴδους ἐξορκισμῶν δὲν συναντᾶται μεμονωμένα, σὰν προϊόν κάποιου γραφέα γνώστη παρόμοιων κειμένων καὶ πρακτικῶν, ἀλλὰ συναντᾶται σὲ ἓνα εὐρὺ φάσμα χειρογράφων καὶ μάλιστα με καταπληκτικὴ ὁμοιομορφία.

Ἄν καὶ τὰ περισσότερα χειρόγραφα ποὺ ἐξετάσαμε εἶναι ἀνυπόγραφα, τὸ κωδικογραφικὸ τους σύστημα, δηλαδή ἡ τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς τους καὶ τὸ ὕφος γραφῆς, δὲν δείχνουν ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι στὴν ἐποχὴ τους θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηριστοῦν ὡς ὀλιγομαθεῖς. Ἀντίθετα, ἂν καὶ μερικοὶ εἶναι κακογράφοι, ἔχουν πλήρη γνώση καὶ συνείδηση αὐτῶν ποὺ γράφουν καὶ ἐπιδιώκουν νὰ παρουσιάσουν τὰ χειρόγραφά τους τηρώντας ὅλους τοὺς κωδικογραφικοὺς κανόνες, σχεδιάζοντας διακοσμητικὰ ἐπίτιτλα καὶ πρωτογράμματα, παραθέτοντας ἀκόμη καὶ βοηθητικὰ παραρτήματα, ὅπως οἱ ἀριθμημένοι πίνακες περιεχομένων ἢ ἡ ἀλφαβητικὴ παράθεση τῆς ὕλης, χωρὶς πάντως νὰ ἀποφεύγονται καὶ οἱ διπλοεγγραφές. Ἄν προχωρήσουμε βαθύτερα στὴν κειμενολογικὴ ἐξέταση τῶν χειρογράφων αὐτῶν, παρατηροῦμε ὅτι πράγματι κινοῦνται πάνω σ' ἓναν κεντρικὸ ἄξονα. Καὶ ἂν, παραβλέποντας τὶς φραστικὲς παραλλαγές, συγκρίνουμε γιὰ τὶς ἴδιες συνταγές τὶς ὁδηγίες ποὺ δίνονται, τὰ εἶδη τῶν χρησιμοποιουμένων ὑλῶν καὶ τὴν ποσολογία τους, θὰ δοῦμε ὅτι αὐτὰ μεταξύ τους ταυτίζονται. Γιὰ ἓνα λοιπὸν ἰατροσοφικὸ βιβλίον ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ 100 καὶ πλέον φύλλα καὶ περιέχει μεταξύ 500 καὶ 600 συνταγῶν εἶναι παράλογο νὰ σκεφτοῦμε ὅτι ὁ γραφέας ἔγραφε ἀπὸ μνήμης. Ἐξάλλου ἡ ὁμοιότητα μεταξύ χειρογράφων ποὺ προέρχονται ἀπὸ διαφορετικὲς περιοχές, ἀποδεικνύει ἀκριβῶς τὴν ἄποψη τοῦ κεντρικοῦ ἄξονα. Καὶ ἀκόμη, ἡ συστηματικὴ διάρθρωση τῆς ὕλης δείχνει ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ τυχαίους ἀντιγραφεῖς. Ἀπὸ τὰ κείμενα ποὺ ἔχω τουλάχιστον ὑπόψη μου δὲν φαίνεται ἂν οἱ ἴδιοι οἱ ἀντιγραφεῖς ἦταν πάντα καὶ γιατροί. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἔχει ἐνδιαφέρον ὅπως φαίνεται καὶ μέσα ἀπὸ τὴ φρασεολογία, εἶναι

ὅτι οἱ συντάκτες τῶν ἱατροσοφικῶν χειρογράφων ἀπευθύνονται σὲ ἀνθρώπους πού δὲν ἐπαγγέλλονται ἐπίσημα τὴν ἱατρική, ἀλλὰ πού ἔχουν τὴν κλίση γιὰ προσφορά βοήθειας σὲ κάθε ἄρρωστο. Δὲν θέτουν δηλαδή κάποιες «ἀκαδημαϊκές» προϋποθέσεις, οὔτε ἐπιβάλλουν κάποια αὐτονόητη ἄλλωστε μαθητεία. Ὑπάρχει ἡ ἐντύπωση ὅτι οἱ συνταγές καὶ οἱ ἱατρικὲς ὁδηγίες μποροῦν νὰ ἐφαρμοστοῦν ἀπὸ τὸν καθένα πού εἶχε αὐξημένη παρατηρητικὴ ἱκανότητα, γνώσεις βοτανικῆς καὶ μιὰ ἐπαφή μὲ μέσα προσπόρισης εἰσαγόμενων ὑλῶν ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό. Τὰ ἄτομα αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀποδεκτὰ καὶ σεβαστὰ ἀπὸ τὴν κοινωνία στὴν ὁποία ζοῦσαν ὄχι μόνο γιατί οἱ δραστηριότητές τους περιβάλλονταν ἀπὸ ἓνα πέπλο μυστηρίου, ἀλλὰ καὶ γιατί πράγματι εἶχαν καλὰ ἀποτελέσματα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά οἱ ἴδιοι οἱ συντάκτες δὲν εἶναι πρόσωπα ἀνεύθυνα. Γιὰ παράδειγμα διαβάζουμε στὸν κώδικα τοῦ Πέτρου Πρωτονοτάρου, πού ὅπως νομίζω προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἁγιὸν Ὄρος καὶ εἶναι γραμμένο γύρω στὰ 1750:

Πολλὰς ἐρμηνείας καὶ πολλὰ ἱατρικὰ σοῦ ἐγράψαμεν, ἄνθρωπε, ὁμοίως θέλομεν σοῦ γράφει καὶ εἰς ἐτέρας ἀσθενείας. Καὶ τὸ αἷτιον εἶναι, πὼς ἂν δὲν τύχῃ τῆς ὥρας τὸ ἓνα, νὰ βάνῃς τὸ ἄλλο. Καὶ ἂν δὲν τύχῃ τὸ ἄλλο, νὰ κάμῃς τὸ ἄλλο. Καὶ ἂν δὲν ἐνεργήσῃ τὸ ἓνα, νὰ ἐνεργῇ τὸ ἄλλο. Καὶ ἐσύ ὡς ἄνθρωπος διάκρινε τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο καὶ κάμνε ἐκεῖνο τὸ ὠφελιμότερον ὁπού βλέπεις καὶ ἐνεργεῖ.

Στὸ ἴδιο πάλι χειρόγραφο διαβάζουμε:

Ἐπειδὴ σὺν Θεῷ Ἀγίῳ βουλόμεθα νὰ δώσωμεν τέλος τοῦ παρόντος Ἱατροσοφίου, ὥς εἰποῦμεν ὀλίγα τινὰ πρὸς τοὺς μέλλοντας ἀναγινώσκειν. Ἡμεῖς ὡς ἐδυνήθημεν καὶ ὡς εὔρομεν γραμμένα εἰς ἄλλα ἱατροσόφια ἐγράψαμεν καὶ συμβουλευόμεν καὶ ἐρμηνεύομεν κάθε ἄνθρωπον διὰ νὰ εὕρισκῃ ὄφελος καὶ ἱατρείαν εἰς τὴν χρεῖαν του καὶ ἀσθένειαν ὁπού ἤθελε τύχῃ. Καὶ ἂν ἤθελεν εἰπῇ τινάς, ὅτι ἐὰν θέλῃ ὁ Θεὸς ὑγιαίνω, ὑγιαίνω καὶ χωρὶς τὰ ἱατρικὰ σου. Ναί, λέγω του καὶ ἐγώ, πὼς ὁ Θεὸς θέλει νὰ ζήσῃ ἡ λεχοῦσα ἀφοῦ γεννήσῃ, ἀμὴ θέλει καὶ τὴν μαμήν νὰ

τὴν κυβερνήση, εἰ δὲ μὴ κακοζῇ. Ὁ Θεὸς θέλει νὰ ζήσῃ τὸ παιδί ὁποῦ γεννηθῇ, ἀμὴ θέλει καὶ τὰ σπάργανά του καὶ τὰ ἄλλα του, εἰ δὲ μὴ κακοζῇ. Καὶ τοὺς ναύτας ὁποῦ ταξιδεύουν μὲ τὸ καράβι θέλει ὁ Θεὸς νὰ πάγουν κατευόδιον εἰς τὸ ταξίδι τους, ἀμὴ ἂν δὲν φυλάξουν τὸ καράβι τους ἀπὸ ξέρες καὶ φορτοῦνες, πνίγονται. Ἔτσι λοιπὸν λέγω καὶ ἐγὼ τοῦ ἀντιλέγοντος, ὅτι ὁ Θεὸς θέλει νὰ ὑγιαίνῃς, ἀμὴ θέλεις νὰ κυβερνηθῇς καὶ ἐσύ. Διότι ἐπιμελοῦνταν οἱ παλαιοὶ μαῖστορες καὶ πρῶτοι ἰατροὶ νὰ κάμουν τόσους κόπους καὶ μόχθους καὶ ἔξοδα νὰ μάθουν τὰ ἱατρικὰ καὶ νὰ μᾶς ἀφίσουν ἐγγράφως. Διὰ τοῦτο λέγω σας, ὅτι ὁ κάθε εἰς ἃς ἐπιμελεῖται τὴν ἰατρείαν του, διὰ νὰ ζῇ καὶ νὰ δοξάζῃ τὸν ἅγιον Θεὸν ἐν πάσῃ τῇ ζωῇ καὶ νὰ ἀξιωθῇ καὶ τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν.

Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας ὑπῆρχε μιὰ σοβαρὴ κωδικογραφικὴ δραστηριότητα γιὰ τὴν παραγωγή καὶ τὴ διάδοση ἱατροσοφικῶν χειρογράφων χωρὶς νὰ παραγνωρίζεται ταυτόχρονα καὶ ἡ σημασία τῆς πανεπιστημιακῆς στοῦ ἐξωτερικοῦ μόρφωσης, ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τοὺς πολυάριθμους νέους ποὺ φοιτοῦσαν στὰ ἰταλικά πανεπιστήμια. Καὶ εἶναι πράγματι αὐτὰ τὰ χειρόγραφα πού, εἴτε κατευθείαν εἴτε ὡς ἀντιδάνεια μέσῳ τῶν ξένων προτύπων τους, διατηροῦσαν στὴ μνήμη τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ τοὺς μεγάλους σοφοὺς καὶ γενάρχες τῆς ἱατρικῆς τῆς ἀρχαιότητος, τὸν Ἱπποκράτη, τὸν Γαληνό, τὸν Διοσκουρίδη, τὸν Φίλωνα, τὸν Ἑρασίστρατο, τῶν ὁποίων τὰ συγγράμματα διαδόθηκαν στὴ Δύση ἀφοῦ διαφυλάχτηκαν καὶ μελετήθηκαν ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς γιατροὺς.

Ὁμολογῶ πὼς δὲν ἔχω τίς ἀπαραίτητες γνώσεις νὰ ἐπιβεβαιώσω καὶ νὰ ἐπαληθεύσω τίς συνταγές τῶν ἱατροσοφῶν αὐτῶν. Ἡ διαίσθησή μου ὅμως μὲ ὠθεῖ στοῦ νὰ δεχτῶ αὐτὰ τὰ κείμενα καὶ αὐτὲς τίς πρακτικὲς μὲ τὴ σοβαρότητα ποὺ τοὺς ἀρμόζει. Ἡ σημερινὴ ἐπιστήμη ἔχει κάνει πράγματι προόδους καὶ πιστεύει, θὰ ἔλεγα ὅχι μὲ λίγη ἀλαζονεία, ὅτι δὲν θὰ ἔχει νὰ ὠφεληθεῖ τίποτε μελετώντας τέτοιου εἶδους κείμενα. Καὶ πάλι ὅμως ἡ διαίσθησή μου μὲ

παρακινεῖ νὰ μὴ καταθέσω ἀμαχητὶ τὰ ὄπλα. Σίγουρα κάποιο κέρδος θὰ βγεῖ. Τὸ γεγονὸς εἶναι ὅτι βρισκόμαστε ἀπέναντι σὲ μιὰ πραγματικότητα. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἡ βαθιὰ λαϊκὴ σοφία καὶ παράδοση, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ προσπάθειες τῶν ἱατροσοφιστῶν πού, χωρὶς νὰ διεκδικοῦν οὔτε τὸ ἀλάθητο οὔτε ἀκαδημαϊκὲς δάφνες, δημιούργησαν αὐτὸν τὸν θησαυρὸ ἱατρικῶν γνώσεων σὰν ἓνα ἀνεξάντλητο ταμεῖο ἀνθρωπιᾶς σὲ μιὰ καταδυναστευόμενη κοινωνία, ὅπως ἡ ἐλληνικὴ τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας. Καὶ πιστεύω πὼς αὐτὸ εἶναι ἐκεῖνο πὺ περισσότερο ἐπαινεῖ ὁ Πουκεβίλ μὲ τὰ λόγια πὺ ἀνέφερα στὴν ἀρχὴ τῆς ἀνακοίνωσής μου.